

Іван М. Чучка

ВПЛИВ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА НА РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ*

У статті досліджено сучасний стан транскордонного економічного співробітництва, розвиток його нових форм, таких як створення та практика функціонування єврорегіонів. Визначено роль регіональних економічних відносин та їх вплив на вдосконалення механізму зовнішньоекономічних зв'язків.

Ключові слова: транскордонне економічне співробітництво; зовнішньоекономічні зв'язки; економічне співробітництво регіонів; єврорегіони.

Рис. 2. Табл. 2. Літ. 19.

Иван М. Чучка

ВЛИЯНИЕ ТРАНСГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА НА РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

В статье исследовано современное состояние трансграничного экономического сотрудничества, развитие его новых форм, таких как создание и практика функционирования еврорегионов. Определена роль региональных экономических отношений и их влияние на совершенствование механизма внешнеэкономических связей.

Ключевые слова: трансграничное экономическое сотрудничество; внешнеэкономические связи; экономическое сотрудничество регионов; еврорегионы.

Ivan M. Chuchka¹

EFFECTS OF CROSS-BORDER COOPERATION ON THE DEVELOPMENT OF NATIONAL ECONOMY

This paper investigates the current state of cross-border economic cooperation and development of its new forms, such as the establishment and functioning of Euroregions. The role of regional economic relations and their impact on improving the mechanism of foreign economic relations are determined.

Keywords: cross-border economic cooperation; foreign economic relations; economic cooperation of regions; Euroregions.

Постановка проблеми. XXI ст. ставить перед світовою спільнотою нові питання і проблеми, які необхідно вирішувати як у повсякденний час, так і в довгостроковому періоді – тобто на стратегічному рівні. Спроби вирішення проблеми розвитку людства на сучасному етапі, як глобально, так і регіонально, дуже часто породжують більше питань, ніж відповідей. Адже найбільш дієва в наш час регіональна політика Європейського Союзу не повною мірою вирішує всі соціальні та інші проблеми. Актуальність розвитку регіональної політики безумовно має місце і в Україні. Одним із вагомих і дієвих шляхів підвищення ефективності сучасної регіональної економічної політики є вдосконалення форм, методів і механізмів зовнішньоекономічних відносин регіонів. Важливою складовою даного процесу є транскордонне економічне співробітництво як найбільш повна і перспективна сучасна форма створення та

* статтю підготовлено на основі доповіді на XII-му міжнародному науковому семінарі «Сучасні проблеми інформатики в управлінні, економіці, освіті та екології» (1–5 липня 2013 р., оз. Світязь – Київ).

¹ Mukachevo State University, Ukraine.

функціонування єврорегіонів на всьому сухопутному і морському кордоні нашої країни. Тому дослідження даної проблеми має значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема дослідження питань транскордонного економічного співробітництва приділяли і приділяють увагу вітчизняні і зарубіжні вчені, зокрема В. Будкін [5; 11], Л. Вардомський [3], М. Лендел [7; 14], П. Студеняк [8], В. Мікловда [8; 14], С. Устич [15; 16] та інші. Основну увагу присвячено аналізу основних форм транскордонного співробітництва, їх ефективності та впливу на регіональний розвиток.

Невирішена частина проблеми. На сьогодні настав час і необхідність вивчати і досліджувати проблеми транскордонного економічного співробітництва в контексті розвитку національної економіки країни, у підвищенні його ефективності і вдосконаленні механізму функціонування на макро-, мезо- та мікрорівні. Дана проблема стає особливо актуальною з позиції поглиблення економічної співпраці з країнами ЄС і особливо з його новими членами, в яких у 2014 р. закінчується період адаптації.

Метою дослідження є сформулювати та обґрунтувати вагомість транскордонного економічного співробітництва і його вплив на розвиток національної економіки.

Основні результати дослідження. Існує чимало варіантів аплікації положень загальної теорії систем стосовно досліджень конкретних соціальних і економічних процесів і об'єктів. Для вивчення даної проблеми нами обрано системний метод дослідження, що включає в себе методи дослідження і конструювання соціально-економічних і політичних процесів.

Досвід останніх десятиліть показав, що однією з обов'язкових умов розвитку національної економіки у перехідний період є активна регіональна політика держави. Економічний розвиток постіндустріальних країн свідчить, що в жодній з них не було допущено ринкової анархії в процесі формування регіональних пропорцій розвитку регіонів. Крім того, логіка подальшого розвитку цих країн доводить, що економічна стабільність і впевнене зростання якості життя населення супроводжується державним регулюванням регіональних проектів цих країн [6].

В умовах забезпечення сталого розвитку України, утвердження її державності є посилення інтеграції економіки держави у світову економічну систему шляхом активізації зовнішньоекономічної діяльності та транскордонного співробітництва. Саме спільні дії місцевих органів виконавчої влади країни і територіальних громад та відповідних органів влади сусідніх країн, спрямовані на поглиблення економічних, соціальних, науково-технічних, культурних та інших відносин, можуть забезпечити подальший соціально-економічний розвиток прикордонних територій [14].

Прикордонні території України, де реалізується транскордонне співробітництво, охоплюють 74% населення у 19 із 25 областей України. Протяжність сухопутного кордону – 5638,6 км, морського – 1050 км. Найбільші ділянки спільного кордону України має з Росією – 2295 км, Молдовою – 1292 км, Білоруссю – 1084 км. З країнами ЄС прикордонні території сягають: із Румунією – 608 км, Польщею – 542 км, Угорщиною – 136 км, Словаччиною – 98 км [2].

Багатоаспектність чинників економічного зростання відбиває надзвичайно складну природу функціонування економіки відкритого типу, багаторівневості та багатоланковості її складових. Будь-яка економічна система зі сформульованою структурою внутрішнього ринку та зовнішнього сектора детермінована їх розвитком як на коротко-, так і на довгострокову перспективу. Разом з тим, як показує вітчизняний та міжнародний досвід, процес інтегрування національних економік у глобальний економічний простір є достатньою мірою суперечливим, здатним здійснювати серйозні впливи на стан макроекономічної стабільності та можливості дотримання належного рівня національних інтересів у галузі інвестування, торгівлі міграційних процесів тощо [13].

У концепції державної регіональної політики одним із стратегічних напрямків держави було визначено необхідність стимулювання розвитку транспортних та міжрегіональних економічних зв'язків на основі виробничої кооперації та інтеграції створення відповідних промислово-фінансових груп, інших сучасних форм господарювання [1]. Проте для України дані процеси є новими, з недостатньо розвиненим механізмом їх реалізації.

Транскордонне співробітництво може допомагати у нівелюванні негативних наслідків існування кордонів і подоланні негативів, які випливають з периферійного розташування прикордонних регіонів.

Транскордонна співпраця може також сприяти впровадженню норм міжнародного законодавства, демократизації суспільства та економічному розвитку.

Досвід ЄС показує, що процес соціально-економічного угруповання сприяє транскордонному співробітництву, яке охоплює широкий спектр діяльності у галузях довкілля, культури, бізнесу, політики, а також соціальній та правовій сферах. Суттєві переваги для транскордонних регіонів, які співпрацюють між собою, слід вбачати також у розширенні взаємозв'язків і напрацювань, кращому порозумінні між органами місцевого самоврядування, неурядовими організаціями, науково-дослідними центрами та діловими партнерами з обох боків кордону. Вирішальним результатом такого співробітництва вважається створення сприятливих умов для соціально-економічної модернізації регіонів.

Преамбула Європейської хартії прикордонних і транскордонних регіонів говорить, що здійснюючи транскордонне співробітництво, необхідно дотримуватись принципів субсидарності і партнерства у Європейській державній регіональній і місцевій площинах. Позитивний досвід ЄС та Ради Європи доцільно використовувати для зростаючого швидкими темпами співробітництва з новим країнами ЄС, а також на старих і нових зовнішніх кордонах Євросоюзу з державами, які межують з ними на сході. Сухопутний кордон ЄС складає біля 10 тис. км, Рада Європи нараховує 278 регіонів на континенті, з них 95 є прикордонними [12].

Головні завдання, які обумовлюють цей документ, озвучені наступним чином: нова якість кордонів, покращення економічних та соціально-культурних умов, нівелювання економічних інфраструктурних перешкод та диспропорцій. До економічних завдань відносять: розвиток довгострокового транскор-

донного територіального планування і регіональної політики, вдосконалення охорони навколишнього середовища і природи, вдосконалення прикордонного руху громадян, підтримка транскордонного співробітництва у сфері культури [17].

Сучасні регіони Євросоюзу утворюються на базі регіонального потенціалу, на який впливають такі чинники: регіональна територія і міжнародна соціальна система, інституційна система і культурні надбання [19].

У 1990-х рр. Європейський Союз розпочав транскордонне співробітництво, яке мало на меті підтримку інтеграції з країнами Центральної та Східної Європи. Програму було розроблено з ініціативи Європейського парламенту в 1994 році. Передбачалося фінансування його співробітництва з ресурсів PHARE, що вимірювалося сумою в 150 млн ЕКЮ. Дана програма охопила всі держави, які межували з ЄС на той час: Албанію, Болгарію, Чехію, Естонію, Латвію, Литву, Польщу, Словаччину, Словенію, Угорщину і Румунію. У період 2000–2006 рр. на реалізацію чергової ініціативи INTEREG III, яка стала продовженням і розширенням транскордонної діяльності, фінансування було збільшено до 5 млрд євро. Інші ініціативи (URBAN, EQUAL, LEADER) також сприяли розвитку співробітництва мережевих і транскордонних систем.

У 2007–2012 рр. транскордонне і міжрегіональне співробітництво реалізується в рамках нового окремого завдання політики згуртування Європейського Союзу. Нова ціль є розширеною версією INTEREG, покликана реалізуватись на транскордонному національному і міжрегіональному рівнях. На розвиток місцевого співробітництва з бюджету Євросоюзу виділено загалом 7,75 млрд євро [16].

Після наймасштабнішого в своїй історії розширення зовнішні рубежі Європейського Союзу зазнали істотних змін. У східному напрямі межі ЄС стали співпадати з існуючими кордонами центральноєвропейських (Угорщина, Словаччина, Польща), прибалтійських (Литва, Латвія, Естонія) держав зі східноєвропейськими (Україною, Білоруссю та Росією). Таким чином, відносини цих держав набули нової якості як відносини суб'єктів і несуб'єктів ЄС.

Протяжність нового сухопутного кордону ЄС складає близько 3000 км, у тому числі: Польщі з Україною – 542 км, Румунії з Україною – 608 км, Словаччини з Україною – 98 км, Угорщини з Україною – 136 км, Польщі з Білоруссю – 339 км, Литви з Білоруссю – 660 км, Литви з Росією – 273 км, Латвії з Білоруссю – 161 км, Латвії з Росією – 246 км, Естонії з Росією – 294 км [15].

Початок третього тисячоліття позначений в Європі бурхливими геополітичними змінами. Макрополітичні процеси, що відбулися на континенті, призвели до значної реконструкції усєї системи транскордонного співробітництва, в першу чергу на новому кордоні Європейського Союзу.

Суб'єктами транскордонного співробітництва з боку України стали 9 регіонів з територією понад 100 тис. км² та населенням близько 10 млн осіб, з боку Європейського Союзу – 10 регіонів з територією близько 100 млн км² та населенням близько 9 млн жителів.

Система транскордонного співробітництва стала значно динамічнішою. Зокрема, на зміну старим інструментам транскордонного співробітництва, такими як TACIS, прийшли нові, такі як програма ENPI. Позитивним є й те,

що нові інструменти у порівнянні зі старими є значно стабільнішими, вони володіють більшою здатністю до адаптації та розвитку.

Варто відзначити також, що реконструйована система транскордонного співробітництва володіє значно більшою ресурсною базою та відповідно можливостями для вирішення широкого кола проблем. Фінансування програм ENPI за програмний період 2007–2013 рр. складало значну суму в 11,181 млрд євро. Передбачається, що фінансові витрати на новий програмний період 2014–2020 рр. будуть ще збільшені [18].

Роль транскордонного співробітництва в регіональному розвитку полягає у його можливості мобілізувати та ефективно використовувати існуючий потенціал прикордонних регіонів, а також оптимально поєднувати можливості та ресурси територій двох чи більше країн з метою розв'язування спільних проблем та вирішення спільних завдань.

На сьогодні найбільш поширеною й ефективною формою транскордонного співробітництва є єврорегіони, тобто одна з організаційних форм транскордонних відносин, де у межах своєї компетенції місцеві органи влади прикордонних областей мають можливість розподіляти і реалізувати спеціальні комплексні програми економічного, соціального, культурного розвитку та інші проекти.

Сьогодні на території України діють 10 єврорегіонів: «Буг» (Україна, Польща, Білорусь), Карпатський єврорегіон (Україна, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія), «Нижній Дунай» (Україна, Молдова, Румунія), «Верхній Прут» (Україна, Молдова, Румунія), «Дніпро» (Україна, Росія, Білорусь), «Ярославна» (Україна, Росія), «Слобожанщина» (Україна, Росія) та «Донбас» (Україна, Росія), Асоціація «Чорноморський єврорегіон» (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Донецька області, Автономна Республіка Крим, а також м. Севастополь), єврорегіон «Дністер» (Україна, Молдова) (табл. 1).

Таблиця 1. Єврорегіони за участю України, авторська розробка

№	Назва	Рік заснування	Країни, що беруть участь
1.	«Карпатський Єврорегіон»	1993	Угорщина, Україна, Польща, Словаччина, Румунія
2.	Єврорегіон «Буг»	1995	Польща, Україна, Білорусь
3.	Єврорегіон «Нижній Дунай»	1998	Румунія, Молдова, Україна
4.	Єврорегіон «Верхній Прут»	2000	Румунія, Молдова, Україна
5.	Єврорегіон «Слобожанщина»	2003	Україна, Росія
6.	Єврорегіон «Дніпро»	2003	Україна, Росія, Білорусь
7.	Єврорегіон «Ярославна»	2007	Сумська область України та Курська область Росії
8.	Асоціація «Чорноморський єврорегіон»	2008	Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Донецька області, Автономна Республіка Крим, а також м. Севастополь
9.	Єврорегіон «ДОНБАС»	2010	Луганська, Донецька обл. (Україна), Воронежська обл. (Росія)
10.	Єврорегіон «ДНІСТЕР»	2012	Україна, Молдова

Водночас продовжується робота з формування нових єврорегіонів, завдяки чому через певний час весь периметр кордону України оточуватиметься

єврорегіональними структурами. Схематично єврорегіони України представлено на рис. 1.

Рис. 1. Єврорегіони за участю України, авторська розробка

Одним із перших єврорегіонів, який був створений за участю територіальних одиниць України, став Карпатський єврорегіон, якому в 2013 р. виповнилося 20 років.

Міжрегіональна Асоціація «Карпатський єврорегіон» була створена 14.02.1993. До складу цього єврорегіону входять такі адміністративно-територіальні одиниці: в Угорщині – області Боршод-Абауй-Земплін, Гайду-Бігар, Гевеш, Яс-Надькун-Солнок, Саболч-Сатмар-Берег та міста з обласним статусом Ниредьгаза, Мішкольц, Дебрецин, Егер; у Польщі – Підкарпатське воєводство; у Словаччині – Прешовський та Кошіцький самоврядні краї; в Румунії – округи Сату-Маре, Марамореш, Сучава, Зілаг, Ботошані, Бігор (повноцінними членами стали лише у 1997р.); в Україні – Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська та Чернівецька області (табл. 2).

Цілі і завдання МА «Карпатський єврорегіон»:

- організувати і координувати діяльність, що сприятиме економічному, науковому, екологічному, культурному та освітньому співробітництву її членів;
- надавати допомогу у розробці конкретних проектів з питань транскордонного співробітництва між членами Асоціації у сфері взаємних інтересів;
- сприяти розвитку контактів серед населення територій, які входять в Асоціацію, зокрема серед спеціалістів різних галузей;
- сприяти добросусідським відносинам між членами Асоціації;

- визначати потенційні сфери для багатостороннього транскордонного співробітництва членів Асоціації;
- виступати посередником та забезпечувати співробітництво Асоціації з міжнародними організаціями та установами.

Таблиця 2. Характеристика учасників МА «Карпатський єврорегіон», авторська розробка

Країни-члени	Регіони	Населення, осіб	Площа, км ²
Польща	Підкарпатське воєводство	2370654	18683
Румунія	округи: Сату-Маре, Марамореш, Бігор, Сучава, Ботошань, Зілаг	2274016	27104
Словацьчина	Кошіцький та Прешовський самоврядні краї	1111177	10459
Угорщина	області: Боршод-Абауй-Земплен; Гайду-Бігар; Гевеш; Яс-Надькун-Солнок; Саболч-Сатмар-Берег; а також міста з обласним статусом: Мішкольц; Дебрецин; Егер; Ниредьгаза.	2609114	28639
Україна	Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Чернівецька області	6429900	59000

Найбільш розвинутою сферою єврорегіональної співпраці є туризм. На думку експертів, у Карпатському єврорегіоні він розвинутий на 74,6% (рис. 2). Це пояснюється географічним розташуванням, кліматичними особливостями єврорегіону. Регіон приваблює до себе туристів відпочинком у горах та екскурсіями до історичних пам'яток. Іншою найбільш розвинутою сферою є культурна сфера (66,0%). Адже даний регіон цікавий тим, що населений різними етнічними групами і сповнений національного духу і колориту. Економічна сфера розвитку співпраці займає третє місце (64,6%). Це пояснюється сусідством Карпатського єврорегіону з країнами Євросоюзу та значними покладами корисних копалин. Четвертою сферою за рівнем розвитку співпраці є транспортна сфера (60,6%). Вона почала набирати розвитку у зв'язку із створенням спільних підприємств і концернів. При аналізі єврорегіональної співпраці необхідно визначити рівень розвиненості кожного виду співпраці (рис. 2).

Розвиненість співпраці у науково-освітній сфері експерти визначили на рівні 58,6%, оскільки у нас немає наукової бази для навчання іноземних студентів, є й недостатнім фінансування сфери освіти.

Висновки. На сьогодні в Україні спостерігається досить активний процес диверсифікації зовнішньоекономічних відносин регіонів. Найбільш розвинутою формою міжнародної економічної співпраці регіонів є розвиток і вдосконалення форм транскордонного економічного співробітництва. Вже функціонують 10 єврорегіонів, які повинні стати найбільш ефективною формою транскордонного співробітництва.

Особливістю функціонування єврорегіонів в Україні є й те, що в даних структурах беруть участь не тільки периферійні регіони країни, але й промислово розвинуті регіони. Це насамперед стосується єврорегіонів, створених на східних кордонах нашої країни.

На наш погляд, на сьогодні врахування ролі транскордонного економічного співробітництва у структурі національної економіки є не тільки необхідним, але й дуже актуальним.

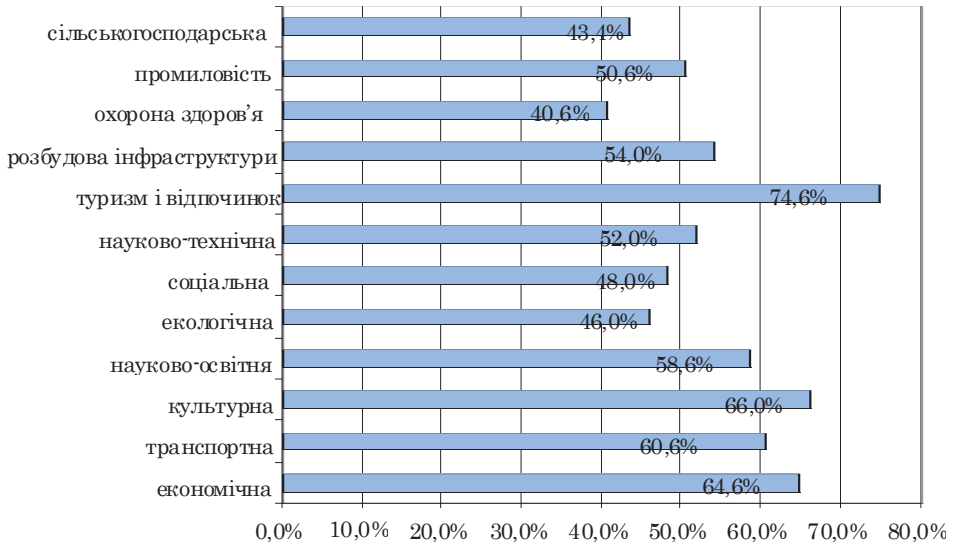

Рис. 2. Розвиток видів співпраці у Карпатському євросередині, розроблено за матеріалами Головного управління з Транскордонного співробітництва і євроінтеграції Закарпатської обласної державної адміністрації

Безумовно, в даній проблемі, поряд з досягнутими успіхами, існує і значна кількість питань, що потребують нагального вирішення як на регіональному і локальному рівнях, так і на загальнодержавному.

Розв'язання завдань і проблем розвитку транскордонного економічного співробітництва зможе підвищити його ефективність, але це не повинно стати єдиною панацеєю для місцевої еліти у підвищенні життєздатності розвитку економіки країни і прикордонних регіонів в тому числі.

1. Про концепцію державної регіональної політики: Указ Президента України від 26.05.2001 №34/2001 // zakon/rada.gov.ua.

2. *Артёмов І.* Транскордонна статистика як інструмент управління регіональним розвитком // Геополітика України: історія і сучасність: Збірник наук. праць. – Вип. 10: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Методологія та інструментарій соціального аналізу транскордонного співробітництва» (м. Ужгород, 24–25 січня 2013 р.). – Ужгород: ЗАКДУ, 2011. – С. 107–117.

3. Безопасность и международное сотрудничество в поясе новых границ России / Под ред. Л.Б. Вардомского и С.В. Голунова. – М.; Волгоград: НОФМО, 2002. – 572 с.

4. *Беленький П.Ю., Мікула Н.А., Матвеев Є.Є.* Конкурентність на транскордонних ринках. – Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2005. – 214 с.

5. *Будкін В.С.* Прикордонне співробітництво в системі адаптації економіки України до європейського господарського простору // Проблеми співробітництва прикордонних територій України і Польщі. – №3. – Варшава; К., 1993. – С. 169–179.

6. *Круш П.В., Копиляченко О.О.* Національна економіка: регіональний муніципальний рівень: Підручник. – К: ЦУЛ, 2011 – 320 с.

7. *Лендел М.А., Студеняк П.Ю.* Регіон в системі прикордонного співробітництва: Монографія / М-во освіти і науки України, Ужгород. нац. ун-т, ф-т міжнар. відносин. – Ужгород: Карпати, 2009. – 472 с.

8. *Міклова В.П., Студеняк П.Ю.* Зовнішньоекономічні зв'язки на регіональному прикордонному рівні: Навч. посібник для студ. екон. спец. / М-во освіти і науки України, Ужгород. нац. ун-т. – Ужгород: Карпати, 2009. – 128 с.

9. Мікула Н. Євро регіони: досвід та перспективи. – Львів: ІРД НАН України, 2003. – 222 с.
10. Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво: Монографія. – Львів: ІРД НАН України, 2004. – 395 с.
11. Приграничное сотрудничество социалистических стран: опыт, проблемы, перспективы / В.С. Будкин, К.-Х. Грефе, Г.И. Шманько и др. – К.: Наукова думка, 1990. – 148 с.
12. Соціально-економічне гуртування у контексті модернізації транскордонних регіонів. – Жешів: Жешівський університет, 2008 – 466 с.
13. Структурна переорієнтація зовнішньої торгівлі у системі факторів економічного зростання: Монографія / А.А. Мазаракі, Т.М. Мельник, В.В. Юхименко та ін.; За ред. А.А. Мазаракі. – К.: КНТЕУ, 2011. – 625 с.
14. Транскордонне співробітництво в умовах розширення Європейського Союзу на Схід: Монографія / В.П. Мікловда, М.А. Лендел, С.С. Слава, С.В. Сембер та ін.; За заг. ред. д-ра екон. наук., проф., член-кор. НАН України В.П. Мікловда, док. екон. наук, проф. член кор. УААН М.А. Лендела, кан. екон. наук, доцентів С.С. Слави і С.В. Сембера. – Ужгород: Карпати, 2006. – 496 с.
15. Устич С. Інноваційні методи управління системою транскордонного співробітництва // Геополітика України. Історія і сучасність: Збірник наук. праць. – Вип. 8: Матеріали міжнародної конференції «Шляхи підвищення ефективності транскордонного співробітництва на новому Східному кордоні Європейського Союзу» (м. Стара Лесна, Словацька Республіка, 18–19 вересня 2012). – Ужгород, ЗАКДУ, 2012. – С. 9–24.
16. Устич С.І. Кордон, війна та мир в домі сучасного світу. Тріада життя чи колапсу?: Монографія. – Ужгород: Карпати, 2010. – 195 с.
17. Danielen, sk F. (2006). Regional Iszm: pojecie, ewolucja. W: Pczedsiebiozstwo i region. Pzredsiebiozstwc I region w procesie transformacjired. R. Fedan (s. 14). Uniwersjtet Rzeszowshi.
18. Eastern Europe and Central Asia // Relations with third countries // europa.eu.
19. Wspolpraca terjorialna w latach 2007–2013 // Portal Fundaszj strukturalnjch // www.sntrrreg.gov.pt.

Стаття надійшла до редакції 1.08.2013.

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>